

УДК 669.013(477.61)

І. О. Новіков

ГІРНИЧОЗАВОДСЬКИЙ ФРОНТИР РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В УКРАЇНІ НА РУБЕЖІ XVIII-XIX СТ.: ЛУГАНСЬКИЙ ЛИВАРНИЙ ЗАВОД

У статті відображений результат вивчення і проаналізовані причини будівництва Луганського ливарного заводу і його ролі в гірничозаводському фронтірі в Україні наприкінці XVIII – початку XIX ст. Доводиться, що причинами розвитку гірничозаводського виробництва і його модернізації були потреби російської армії і місцевого населення, кількість якого швидко зростала на новоприєднаних територіях. Завод відіграв важливу роль у перемогах у війнах початку XIX ст. Була закладена база для розвитку металургійної, гірничодобувної і машинобудівної промисловості України в другій половині XIX ст.

Ключові слова: гірничозаводська промисловість, індустріальний комплекс, Луганський ливарний завод, гірничозаводський фронтір.

В статье отражен результат изучения и проанализированы причины строительства Луганского литейного завода и его роли в горнозаводском фронтире в Украине в конце XVIII – начале XIX вв. Доказывается, что развитие горнозаводского производства и его модернизация происходили из-за все увеличивающихся потребностей русской армии и местного населения на вновь присоединенных территориях. Завод сыграл решающую роль не только в освоении вновь присоединенных, в отправке поисковых экспедиций, но и в победах в войнах начала XIX века. Была заложена база для развития металлургической, горнодобывающей и машиностроительной промышленности Украины во второй половине XIX века.

Ключевые слова: горнозаводская промышленность, индустриальный комплекс, Луганский литейный завод, горнозаводской фронтир.

In article the result of studying is reflected and the reasons of building of Lugansk foundry and its role in gornozavodsk frontir in Ukraine in the end of XVIII are analysed – the beginning of XIX centuries. It is proved that development of gornozavodsk manufactures and its modernization occurred because of all increasing requirements of Russian army and local population in again attached territories. The factory has played a pivotal role not only in development of again attached, in sending of search expeditions, but also in victories in wars of the beginning of a XIX-th century. The base for development of metallurgical, mining and machine engineering industry of Ukraine in the second half of XIX-th century has been put.

Key words: the gornozavodsky industry, industrial complex, Lugansk foundry, gornozavodsk frontier.

Постановка проблеми. Чорна і кольорова металургія являються основою промислового комплексу Росії та України. Саме металургія давала і дає основний поштовх розвитку всієї індустрії гірничозаводських регіонів і багато в чому визначає вплив галузі на соціально-економічний розвиток і територіальну організацію господарства. Гірничозаводську (металургійну) промисловість України започаткував Луганський ливарний завод.

Аналіз актуальних досліджень. Історія його будівництва і діяльність заводу в XIX ст., аж до закриття в 1887 р. за рідкісним винятком не знайшла належного освітлення, в історичній літературі [1]. Дослідники, якщо і зверталися до історії заводу, то переважно приділяли увагу класовій боротьбі, робочому руху, тим паче, що з Луганськом пов'язано немало сторінок біографії К.Є. Ворошилова.

Архів Луганського ливарного заводу дуже сильно постраждав у роки громадянської війни і німецьких окупацій: він використовувався для топки печей у дитячих будинках і для обгортання оселедців на базарі [2, арк. 1]. Тому його фонд у Державному архіві Луганської області складає всього 300 одиниць зберігання [3]. Для досягнення поставлених завдань ми використовували також матеріали по історії Луганського заводу у фондах: Берг-коллегії Російського державного архіву стародавніх актів, Гірничого департаменту Російського державного історичного архіву і Олонецького гірничого правління Національного архіву республіки Карелія. Все вищеперелічене і зумовило звернення до однієї з малодосліджених сторінок історії Луганського ливарного заводу і його ролі в гірничозаводському фронтірі в Україні наприкінці XVIII – початку XIX ст.

Метою даної статті є відображення результатів вивчення, визначення потреби будівництва Луганського ливарного заводу і його

ролі в гірничозаводському фронтірі в Україні на рубежі XVIII – XIX ст.

Виклад основного матеріалу. Підвалини крупного металургійного виробництва XVIII ст. у Російській імперії були закладені ще у XVII в. Проблеми забезпечення залізом регіонів повинні були вирішуватися місцевою владою, оскільки московська через віддаленість територій від центру країни мало чим могла допомогти у вирішенні даного питання. Привозні ж вироби з металу і зброя були дуже дорогими і часто низької якості.

Перші відомості про родовища корисних копалин землепрохідці і рудошукачі отримали від місцевого населення у ході засвоєння території: «А для сыска, государь, серебряной руды в разные места мы, холопы твои, ездим беспрестанно ... и объявляем за руду твою государскую милость, и в предсказывании обнадеживать твоим, государь, жалованьем их будем» [4, арк. 343].

Розвиток гірничозаводського виробництва і його модернізація відбувалися через постійно зростаючі потреби російської армії. Уряд гарячково здійснював заходи для її посилення і постачання зброєю, а гірничозаводська промисловість – основа його безперебійного постачання. На неосяжних просторах Російської імперії виникали металургійні заводи, не тільки розташовані біля покладів родовищ залізних, мідних і сріблосвинцевих руд, а й також і поблизу місць збуту, оскільки віддаленість від них підвищувала собівартість металу, а також утрудняла його своєчасну доставку. Необхідно також враховувати потреби в металі місцевого населення на захоплених і новоприєднаних територіях.

До кінця XVIII століття внаслідок успішних військових дій проти Османської імперії і Польщі Російська імперія зуміла суттєво розширити свої кордони на півдні і заході держави. Це призвело до втрати ринку шведського металу на цих територіях, оскільки Росія дотримувалася високих заборонних мит на його ввезення з-за кордону, і надавало велике значення становленню власного металургійного виробництва. Новоприєднані території вздовж узбережжя Азовського і Чорного морів необхідно було захищати і освоювати. У малонаселеному краю будувалися нові фортеці і портові міста, а на верфях будувалися кораблі, для яких вимагалась величезна кількість корабельних і кріпосних артилерійських гармат, у різного виду снарядах. Їх необхідно було виробляти на місці. Завдяки наполегливості Новоросійського генерал-губернатора Г.О. Потемкіна, а потім його наступника П.А. Зубова організовуються пошукові експедиції. У степовому краї були розвідані ро-

довища кам'яного вугілля, продовжувався пошук інших корисних копалини [5, арк. 220]. Це і зумовило споруду нового заводу на Донбасі.

Будівництво Луганського ливарного заводу і його діяльність у XIX ст. (до споруди інших металургійних заводів в другій половині століття), необхідно розглядати як гірничозаводський фронтір на південних рубежах Російської імперії. Під фронтіром розуміють процес засвоєння американського заходу, «теорію кордону, що розширюється». На нашу думку, дану теорію можна віднести до історії становлення і поширення гірничозаводської промисловості Російської імперії XVIII ст.

Природничо-географічні умови західних і південних губерній Російської імперії дозволяли ще з незапам'ятних часів, використовуючи болотяні руди і значні лісові ресурси, отримувати тут залізо. Відсутність розвиненої транспортної системи приводила до подорожчання привозного уральського металу. В цих умовах розвиток металургійного виробництва був економічно вигідною справою для приватних власників заводу. Крім того виробництво металу також здійснювалося самими селянами з уламків старого заліза.

Після наполегливих прохань командира Чорноморського адміралтейства Н.С. Мордвінова, Новоросійського генерал-губернатора П.А. Зубова за промислове освоєння Донецького повіту і будівництво крупного заводу взявся (Чарльз) Карл Карлович Гаскойн. Виходець із Шотландії, волею долі він 1786 р. опинився в Росії і очолив Олександрівський гарматний завод у Карелії, а потім став директором Олонецьких, Кронштадтського і Санкт-Петербурзького заводів.

Навесні 1794 р. забезпечений звітами пошукових партій К.К. Гаскойн отримав розпорядження П.А. Зубова відправитися в тримісячне відрядження «для осмотра приисканных в Екатеринославской губернии ... железной руды и каменного угля» [6, арк 18-19]. За короткий час він об'їхав відомі родовища кам'яного вугілля і залізняку, обстежив заплановані місця будівництва заводу і обрав оптимальне, на його думку, місце для нього. На підставі отриманих результатів К.К. Гаскойн 1794 р. підготував проект заводу, який він вирішив будувати біля містечка Кам'яний брід на правому березі річки Лугань. За допомогою системи каналів і дамб воду можна було подавати на водяні колеса, по Сіверському Дінцю доставляти кам'яне вугілля із Лисячого байрака. Крім того, поруч проходила дорога на Таганрог.

14 листопада 1795 р. Катерина II підписала указ «Об устройении литейного завода в Донец-

ком уезде при реке Лугани и об учреждении ломки найденного в той стране каменного угля» і визначила суму на його спорудження – 650 тисяч карбованців за рахунок казни [7, арк. 264]. Будівництво та управління Луганського заводу доручалося К.К. Гаскойну на підставі укладеного з ним контракту про управління Олонецькими заводами [8, арк. 13]. На Олександрівському заводі у Петрозаводську, де почалося виготовлення необхідної техніки, а навесні 1796 р. на місце будівництва виїхали К.К. Гаскойн, його перший управитель – А. Пікарон (до цього управляв Кронштадтським заводом), шотландські майстри і робітники із Олонецьких заводів. У 1796 р. починалося будівництво заводу: були зведені житлові будинки для директора і майстрових, склади, шахта у Лисячому байраці (перша вугільна шахта в Росії).

Після смерті Катерини II П.А. Зубів був відправлений у відставку. Завод перейменували з Катеринославського на Луганський. Однак Павло I також виявляв зацікавленість до будівництва заводу, призначивши куратором його будівництва президента відновленою Берг-колегії М.Ф. Соймонова. Саме через нього К.К. Гаскойн вирішував всі поточні питання щодо своєчасного фінансування і постачання матеріалів.

Керували роботами англійські майстри і техніки. Їм для утримання на російській службі крім високих зарплат були надані офіцерські та обер-офіцерські чини [9, арк. 1]. Луганський завод був уведений у дію 1798 р. Але його споруда з остаточним устаткуванням тривала ще 10 років, і обійшлася казні більш ніж 800 тисяч карбованців. Ще у період будівництва почали створюватися органи управління майбутнього заводу. По указу 1795 р. при Катеринославській казенній палаті була створена Гірнична експедиція для управління ливарним заводом [10, арк. 35], а після відновлення Берг-колегії управління Луганського заводу, який повинен був очолити керівник. Їм став титульний радник А. Пікарон. До складу управління увійшли чотири чоловіки [11, арк. 309, 320].

Ядром гірничозаводського фронтира в Україні можна вважати гірничу експедицію, а потім гірниче управління Луганського ливарного заводу. Воно координувало діяльність всієї регіонально-галузевої системи. Територія, що знаходилася в їх підпорядкуванні, обмежувалася заводами, слободами, приписаними до заводів, відведеними лісами і копальнями. Управління Луганського ливарного заводу повинно було стежити за своєчасною видачею платні, за утриманням заводських споруд у фортеці, ліквідувати всі недоліки у роботі та

будівництві заводу, піклуватися про лікарню і спостерігати за виконанням робіт приписаними селянами. Керівник заводом зобов'язаний був керувати управлінням, об'їжджати копальні і вугільну ломку, дивитися за порядком при виробництві робіт і своєчасному виконанні певних нарядів по випуску гармат і снарядів [12, арк. 41-42зв.].

Луганський завод відливав гармати малих калібрів, гранати і ядра, забезпечуючи ними Чорноморський флот і фортеці Азовського і Чорноморського узбережжя. Окрім цього приймав замовлення на різні чавунні вироби: литво, грати для печей винокурних заводів, пам'ятники, хрести для церков тощо [13, арк. 15-17]. Для виробництва використовувався привізний уральський чавун, який доставлявся по високій весняній воді один раз на рік. Усі спроби організувати плавку із місцевих руд виявилися невдалими. У жовтні 1800 р. закінчилося будівництво, і була задута доменна піч – перша в Україні. На ній вперше в історії Росії і України чавун виплавлявся за допомогою кам'яновугільного коксу. Проте він виявився низької якості. У подальшому спроби виплавки чавуну на коксі тривали також невдало.

Після смерті 1806 р. К.К. Гаскойна новим начальником заводу був призначений Я.Х. Нілус, який очолював його до 1822 р. [14, арк. 4]. Проте керував він заводом вже в інших умовах, оскільки відповідно до реформи гірничозаводського управління і ухвалення Проекту гірничого положення 1806 р. сталася реорганізація центрального і регіонального гірничозаводського управління Російської імперії, але у той же час завод продовжував залишатися гірничозаводським фронтиром у південних губерніях Російської імперії.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, Луганський ливарний завод зіграв вирішальну роль не лише у засвоєнні новоприєднаних територій вздовж узбережжя Азовського і Чорного морів, у відправці пошукових експедицій на Північний Кавказ і Закавказзя, але і в перемогах у війнах початку XIX ст. Завод заклав базу для розвитку металургійної, гірничодобувної і машинобудівної промисловості Південних регіонів Російської імперії, що забезпечувало державну безпеку на даній території. Завдяки цьому Український (Південноросійський) металургійний район у другій половині XIX ст. посів передові позиції у Російській імперії і залишався таким до краху Радянського Союзу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Наприклад, История Луганского края: Учеб. пособие. - Луганск, 2003.
 2. Державний архів Луганської області (далі - ДАЛО). Ф. П-2. Оп. 1. Спр. 487.
 3. Там само. Ф. 1. Оп. 1.
 4. Російський державний архів стародавніх актів (далі - РДАСА). Ф. 214. Оп. 3. Спр. 881. Ч. 2.
 5. Там само. Ф. 271. Оп. 1/3. Спр. 2199.
 6. ДАЛО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1.
 7. РДАСА. Ф. 271. Оп. 1/3. Спр. 2203.
 8. Там само. Оп. 1/6. Спр. 2988.
 9. ДАЛО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 144.
 10. РДАСА. Ф. 271. Оп. 1/6. Спр. 2973.
 11. Там само. Оп. 1/3. Спр. 2203.
 12. Там само. Спр. 2224.
 13. ДАЛО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 69.
 14. Там само. Ф. П-2. Оп. 1. Спр. 487.
-